

שיעור כז

ברכה על מנהג – חביטת ערבה, אמירת הלל בראש חודש

(סוכה מד ע"א-ע"ב)

- א. חיבוט ערבה – יסוד נביאים או מנהג נביאים
ב. ברכה על מנהגים
1. רש"י: לא מברכים על מנהג כי אי אפשר לומר "וציוונו"
 2. ר"ת: מברכים על הלל בראש חודש כמו שמברך הקורא בתורה
 3. רמב"ם: לא מברכים על מנהג נביאים ולא על מנהג חכמים
 4. ראב"ד: מברכים על הלל בימים מקודשים שמקריבים בהם קרבן מוסף
- סיכום

א. חיבוט ערבה – יסוד נביאים או מנהג נביאים

בגמ' (מד ע"א-ע"ב) נאמר בנוגע לחיבוט ערבה:

אתמר: רבי יוחנן ורבי יהושע בן לוי, חד אמר: ערבה יסוד נביאים, וחד אמר: ערבה מנהג נביאים. תסתיים דרבי יוחנן הוא דאמר יסוד נביאים, דאמר רבי אבהו אמר רבי יוחנן: ערבה יסוד נביאים הוא, תסתיים.
אמר ליה רבי זירא לרבי אבהו: מי אמר רבי יוחנן הכי? והאמר רבי יוחנן משום רבי נחוניא איש בקעת בית חורתן: עשר נטיעות, ערבה, וניסוך המים הלכה למשה מסיני!

אשתומם כשעה חדא ואמר: שכחום וחזרו ויסודום.

ומי אמר רבי יוחנן הכי? והאמר רבי יוחנן: דלכון אמרי, דלהון היא!

1 רש"י (מג ע"ב ד"ה והביאום; מד ע"ב ד"ה חביט) פירש שחיבוט הוא נענוע. וכן רבנו תם (מד ע"ב תוס' ד"ה כאן); התוספות (תענית כח ע"ב ד"ה אמר) כתבו: "דלא הוי אלא מנהג טלטול בעלמא". הרמב"ם (פירוש המשנה ד, ה; הל' לולב ז, כב) כתב שחיבוט הוא הכאה. לפירוש זה יש גם סיוע מדברי ר' יוחנן בן ברוקה במשנה (מה ע"א) שאמר שהיו חובטים חריות של דקל בקרקע בצד המזבח. בדברי תנאים חביטה היא הכאה: משנה – תרומות ט, ג; גיטין ט, ח; מנחות י, ג; מידות א, ב; פרה ג, יא; תוספתא – יבמות יב, יג; סוטה טו, ג; מנחות יג, כא, ועוד.

רבי אבהו אמר בשם רבי יוחנן שערבה "יסוד נביאים". רבי זירא הקשה עליו שהרי ר' יוחנן אמר שערבה היא הלכה למשה מסיני? רבי אבהו השיב שבגלות ככל שכחו לגמרי את ההלכות שנאמרו בסיני, והנביאים האחרונים חזרו ויסודם על פי הדיבור. על כך תמחה הגמרא האם ר' יוחנן אמר שההלכות נשכחו בבבל עקב הגלות? הרי רבי יוחנן אמר לבני ארץ ישראל, לאחר שהתברר שבני בבל בקיאים בתורה יותר מאשר בני ארץ ישראל: "תורה דלכון". בתחילה חשבתי שהתורה מצויה אצל בני ארץ ישראל באופן שלם יותר מאשר אצל בני בבל, אבל כעת נוכחתי לדעת כי התורה בשלמותה "דלהון היא" אצל בני בבל יותר מאשר אצל בני ארץ ישראל. בשל דברי ר' יוחנן על מעלתם של בני בבל על בני ארץ ישראל, השיבה הגמרא על שאלת רבי זירא:

לא קשיא. כאן במקדש, כאן בגבולין.

לפי ר' יוחנן בבית המקדש עצמו נטילת ערבה היא הלכה למשה מסיני, ובגבולין ערבה היא "יסוד נביאים". גם בזמן המקדש כשנטלו בגבולין היה זה "יסוד נביאים". ר' יהושע בן לוי הוא זה שאמר שחביטת ערבה היא "מנהג נביאים". רש"י (מד ע"א) הסביר את ההבדל בין יסוד נביאים לבין מנהג נביאים:

יסוד נביאים הוא - תקנת נביאים אחרונים חגי זכריה ומלאכי, שהיו ממתקני תקנות ישראל באנשי כנסת הגדולה. מנהג - הנהיגו את העם, ולא תקנו להם.

תקופת אנשי כנסת הגדולה היא תקופה קצרה בתחילת ימי הבית השני. בין החברים בכנסת הגדולה היו מאחרוני הנביאים ומראשוני התנאים: "משה קבל תורה מסיני ומסרה... ונביאים מסרוה לאנשי כנסת הגדולה. הם אמרו שלושה דברים... שמעון הצדיק היה משירי כנסת הגדולה..." (משנה אבות א, א-ב). מעטים המקורות על אנשי כנסת הגדולה ופעילותם, אך מהמעט שיש ניתן ללמוד על ההיקף והתחומים שהם עסקו בהם. הם תיקנו ברכות, תפילות, קדושות והבדלות² וכן תקנות נוספות,³ גזרו גזירות,⁴ והם חותמי המקרא וכותבי ספריו האחרונים.⁵

2 ברכות לג ע"א; יומא סט ע"ב; מגילה כה ע"א; רמב"ם הל' תפילה א, ד.

3 ירושלמי מגילה ד, א; בבא קמא פב ע"א; מגילה לא ע"ב.

4 רות רבה פרשה ד, ה; שכל טוב [בובר] בראשית פרק כב ד"ה ד"א ויעקב.

5 ירושלמי שקלים ה, א; בבא בתרא טו ע"א.

רש"י (שם ד"ה מנהג) המשיך וכתב מהי ההשלכה המעשית בין "יסוד נביאים" לבין "מנהג נביאים": "ונפקא מינה דלא בעיא ברכה, דליכא למימר 'וצונו', דאפילו בכלל לא תסור ליתא". רש"י ביסס את דבריו ע"פ האמור בהמשך הגמרא (מד ע"ב):

אמר אייבו: הוה קאימנא קמיה דרבי אלעזר בר צדוק, ואייתי ההוא גברא ערבה קמיה, שקיל, חביט חביט ולא בריך. קסבר: מנהג נביאים הוא. אייבו וחזקיה בני ברתייה דרב אייתו ערבה לקמיה דרב, חביט חביט ולא בריך, קא סבר: מנהג נביאים הוא.

אייבו העיד שרבי אלעזר בר צדוק וכן האמורא רב, חבטו בערבה ולא בירכו כי לדעתם "מנהג נביאים הוא". כל האמוראים הללו חיו לאחר החורבן (מד ע"א רש"י ד"ה דלא). רש"י (שם מד ע"ב ד"ה מנהג נביאים) חזר וכתב: "מנהג נביאים היא - בגבולין, ולא יסוד נביאים, הלכך אינה צריכה ברכה". "אינה צריכה ברכה" - לא ניתן לברך, כי אי אפשר לומר "וציונו", וקיום מצווה זו לא נכלל באיסור של "לא תסור". רש"י הפנה בדבריו אלו לגמרא בהמשך (מו ע"א) שם נאמר שיש לברך כשמדליקים נר חנוכה "אשר קדשנו במצותיו וצונו להדליק נר (של) חנוכה". על כך נאמר בגמרא: "והיכן צונו? מ'לא תסור".

בנוגע ל"מנהג נביאים", רש"י (מד ע"א ד"ה מנהג) כתב שהכוונה היא שהנביאים "הנהיגו את העם" לעשות כן, אך לא "תקנו להם" לעשות כן כתקנה מחייבת. אך תוספות (מד ע"ב ד"ה כאן) הסבירו את רש"י אחרת: "ופירש בקונטרס... דמנהג בעלמא שהנהיגו העם". לפי תוספות הנביאים עשו כן, והעם למדו מהם ונהגו גם כן לעשות כך.

בירושלמי (ד, א) נאמר בהקשר זה כך:

ר' זעירה ר' אילא ר' יסא בשם ר' יוחנן: ערבה הלכה למשה מסיני... רבי בא ר' חייא בשם ר' יוחנן ערבה וניסוך המים הלכה למשה מסיני... ר' בא בר זבדא בשם ר' חונייא דברת חוורן: ערבה, וניסוך המים, ועשר נטיעות - מיסוד הנביאים הם.⁶

נאמר בתחילה בשמו של ר' יוחנן שערבה היא הלכה למשה מסיני, ואחר כך נאמר בשמו שערבה מיסוד נביאים. שאל הירושלמי: "מה ופליגי?". האם האמוראים חולקים ומה אמר ר' יוחנן? התשובה בירושלמי:

6 בירושלמי מופיע הביטוי "מיסוד נביאים" ולא מופיע כלל הביטוי "מנהג נביאים". הוא מופיע בתלמוד הבבלי בלבד, ורק בהקשר של חביטת ערבה.

ר' יוסי בי ר' בון בשם לוי: כך היתה הלכה בידם ושכחוה, ועמדו השניים והסכימו על דעת הראשונים.

"ועמדו השניים" - הפני משה פירש: "וקאמר ר' יוסי בר' בון דלא פליג אלא כך היתה הלכה בידם ואח"כ שכחוה, ועמדו השניים והן נביאים אחרונים וחזרו ויסדרוה". בגמ' (זבחים סב ע"א) נאמר ששלושה נביאים עלו מהגולה, ורש"י (ד"ה שלושה) פירש שהכוונה לחגי זכריה ומלאכי. לא ברור מדוע ר' יוסי בי ר' בון בשם לוי מדבר על שני נביאים ומי היו השנים מבין השלושה.⁷ אחר כך נאמר בירושלמי:

רבי יוחנן אמר לרבי חייה בר בא: בבלייא, תרין מילין סלקון בידיכון. מפשיטותא דתעניתא, וערובתא דיומא שביעייא.

הפני משה פירש: "אלו שני דברים עלו בידכם בני בבל, ואנחנו קבלנו המנהג שלכם". מכאן שמנהג נטילת ערבה החל בבבל, והתפשט לארץ ישראל.⁸

ב. ברכה על מנהגים

העדות לפיה האמוראים בבבל חבטו בערבה ולא בירכו מאחר שמדובר במנהג, משמשת בסיס לדיון בראשונים האם על כל המנהגים לא מברכים, או שיש בכל זאת מנהגים עליהם כן מברכים. עיקר הדיון הוא בנוגע לברכה על הלל בראש חודש ובששת הימים האחרונים בחג הפסח,⁹ וברכה על מצוות שמקיימים ביום טוב שני של גלויות - מצה ומרור, וביום השני של ראש השנה - שופר, ובהשוואה לחביטת ערבה בנוגע אליה מוסכם על הכול שאין מברכים.

7 כאמור בירושלמי (ד, א) נאמר "ערבה מיסוד הנביאים". אך בירושלמי (שביעית א, ה) נאמר: "ערבה...מיסוד הנביאים הראשונים". הרב יששכר תמר (עלי תמר, סוכה שם) כתב שכונת הירושלמי בשביעית היא ליחזקאל וברוך בן נריה הנקראים בחז"ל נביאים ראשונים. אך כאמור בסוגייתנו וכן בירושלמי סוכה לא מופיעה המילה "הראשונים". ע"פ רש"י הכוונה לנביאים האחרונים חגי, זכריה ומלאכי. אכן בתחילת בית שני הייתה התחדשות בחגיגת סוכות ובנטילת מיני עצים לסוכה וארבעה מינים (נחמיה ח, יג-יח). בהרחבה בשיעור כ: "צאו ההר והביאו..." - מיני העצים לדפנות ולסכך.

8 הרב יוסף ראזין, צפנת פענח, על הרמב"ם, חלק א, עמ' 64, כתב על נטילת ערבה: "דרך בבבל היה מתחילה המנהג, ואח"כ נתפשט גם בארץ ישראל". האריך בכך גם הרב יששכר תמר, עלי תמר, ירושלמי סוכה ד, א.

9 על ההלל שאומרים בחלק מן קהילות ישראל בליל הסדר בתפילת ערבית, המנהג הוא לברך, ועל ההלל הנאמר במסגרת ליל הסדר לא מברכים. סיכום השיטות בעניין זה: הרב מנחם מנדל כשר, הגדה שלמה, עמ' 135-141.

נציין תחילה את הסוגיה שם נזכר המנהג לקרוא הלל בראש חודש. במשנה (תענית כו ע"א) נאמר ש"כל יום שיש בו הלל - אין מעמד בשחרית". רש"י (ד"ה כל) הסביר: "אותן שהיו בירושלים לא היו מתפללין על קרבן אחיהם שיש בו הלל, לפי שאין להן פנאי לעשות מעמדם שקורין את הלל, ומפני ההלל היו דוחין את המעמד". בהמשך המשנה נאמר: "באחד בטבת לא היה בו מעמד, שהיה בו הלל...". הלל זה הוא ההלל שאומרים בשל חנוכה. רש"י (ד"ה באחד בטבת) הסביר: "שהיה ראש חדש [וחנוכה]".

הגמרא (תענית כח ע"ב) שאלה על האמור במשנה: "וליתני נמי באחד בניסן לא היה בו מעמד מפני שיש בו הלל וקרבן מוסף וקרבן עצים". מדוע לא נזכר במשנה שבאחד בניסן אין מעמד, מפני שאומרים בו הלל ומקריבים בו קרבן מוסף של ראש חודש? בעקבות כך הסיק רבא: "זאת אומרת הלילא דברישי ירחא לאו דאורייתא". הגמרא שאלה על ראש חודש ניסן, ורבא הסיק מכאן שבכל ראשי החודשים לא אמרו הלל בזמן המקדש, למעט ראש חודש טבת שחל במהלך ימי חנוכה. בגמרא שם הובאו דברי רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יהוצדק שמקורם בתוספתא (ג, ב) שם מופיעים הימים בהם יש לגמור את ההלל:

שמונה עשר יום בשנה יחיד גומר בהן את הלל, ואלו הן: שמונת ימי החג, ושמונת ימי חנוכה, ויום טוב הראשון של פסח, ויום טוב (ראשון) של עצרת. ובגולה עשרים ואחד יום, ואלו הן: תשעת ימי החג, ושמונת ימי חנוכה, ושני ימים הראשונים של פסח, ושני ימים טובים של עצרת.

רש"י (ד"ה מנהג) הסביר על ההלל שנאמר בחנוכה: "אבל הלל דחנוכה, כגון באחד בטבת - ודאי דחי, דכיון דנביאים תיקנוהו שיהו אומרים אותו על כל פרק ופרק ועל כל צרה שלא תבא עליהן, כשנגאלין יהו אומרין אותו על גאולתן - כדאורייתא דמי". רש"י בדבריו מציין לגמרא אחרת (פסחים קיז ע"א) בה נאמר:

הלל זה מי אמרו? נביאים שביניהן תקנו להן לישראל, שיהו אומרין אותו על כל פרק ופרק ועל כל צרה וצרה שלא תבא עליהן, ולכשנגאלין אומרים אותו על גאולתן.

"כל פרק ופרק" - שלושת הרגלים, וכן בימים שנגאלו מצרה. רש"י (ד"ה ועל כל צרה שלא תבא עליהם) הסביר: "לישנא מעליא הוא דנקט, כלומר שאם חס ושלוש תבוא צרה עליהן ויושעו ממנה, אומרים אותו על גאולתן, כגון חנוכה". בזמן שאירע

נס חנוכה, באמצע ימי הבית שני, כבר לא היו נביאים. "לשנה אחרת קבעום ועשאום ימים טובים בהלל והודאה (שבת כא ע"ב) זהו יישום של תקנת נביאים. בעקבות דברי רבא ורשימת הימים בהם יש לגמור את ההלל, מסופר בגמרא (תענית שם) שרב היה בכבל ושמע שהם אומרים הלל בראש חודש, והוא רצה להפסיק ולמנוע מבני בבל לומר הלל בראש חודש. הוא לא הכיר את המנהג הזה וחשב שהם מוסיפים על מה שקבעו חכמים. כשהוא ראה שהם מדלגים ולא גומרים את ההלל הוא הסיק שזה מנהג בני בבל. כך הסביר הרב וידאל די טולוזא (מגיד משנה, הל' חנוכה ג, ז):

והמעשה של רב מוכיח בבאור שאפילו מנהג פשוט בכל ישראל לא היתה קריאתו ואפילו בדלוג לא היו קורין בארץ ישראל שבא ממנה רב לכבל. שאם היה מנהג פשוט בכל מקום, לא לימרו סבר לאפסוקינהו דהא מנהג היה לקרותו בדלוג בכל מקום.¹⁰

האמורא רב לא הכיר את המנהג של בני בבל, ואילו האמורא רבא שחי אחרי האמורא רב, כבר הכיר את המנהג לומר הלל בראש חודש, ועל כן חידד ודייק שבזמן המקדש רק בראש חודש טבת אמרו הלל בשל חנוכה, אך בראשי חודשים אחרים לא אמרו הלל. בגמרא לא נאמר אם בני בבל בירכו או לא בירכו על ההלל. ראשונים עסקו בשאלה האם מברכים או לא מברכים על הלל של ראש חודש שכאמור אמירת ההלל הוא מנהג של בני בבל, ובהשוואה למוסכם על הכל שלא מברכים על חביטת ערבה מפני שמדובר על מנהג נביאים. יש לציין ששני המנהגים הללו: חביטת ערבה ביום השביעי, וכן הלל בראש חודש, מקורם בהנהגות של בני בבל.

אנו נתמקד בעיקר בדברי רש"י, ר"ת, הרמב"ם, והראב"ד.¹¹

1. רש"י: לא מברכים על מנהג כי אי אפשר לומר "וציוונו"

במחזור ויטרי (סי' רכז) כתב שרש"י לא בירך על ההלל בראש חודש:¹²

10 רש"י (תענית שם) כתב שדילגו "לא לנו ה'" והתחילו מהפסוק "ה' זכרנו יברך". בסדר רב עמרם גאון (השלם, ב דף סה ע"ב) מופיע המנהג המקובל כיום לדלג גם על "אהבתי כי ישמע", ולהתחיל מהפסוק "מה אשיב לה".

11 סיכום דעות הראשונים בסוגיה: הרב יצחק אריאלי, עינים למשפט, ברכות יד ע"א אות ב; בירוד הלכה, תענית כח ע"ב, ציון ב. העמקה בסוגיה זו: הרב ישראל זאב גוסטמן, קונטרסי שיעורים - קידושין, סי' כד.

נהגו העם לברך בראש חדש לקרוא את ההלל. אבל רבינו תנוח נפשו בצרור החיים, לא מברך עליו. והא לך תשובתו: ששאלתם על היחיד הקורא את ההלל בימים שאינם מי"ח של תורה, אם חובה על הציבור לברך יברך גם היחיד? אבל אני איני מברך עליו, לא עם הציבור ולא ביחיד לפי שאינו אלא מנהג, ואין מנהג צריך ברכה. כדאמרי' בסוכה פ' לולב "שקיל חביט חביט ולא בריך. קסבר ערבה מנהג נביאים הוא" כו'. לפיכך איני מברך עליו "אשר קדשנו במצותיו וציונו". אבל אני מברך עליו "ברוך אתה ה' אלקינו מלך העולם המהולל בפי עמו משובח ומפואר בשירי דוד עבדך ברוך אתה ה' מהולל בתשבחות". ולאחריו "יהללוך" כדרכה. ולא שמעתי יותר כי לא דקדקתי מרבתיי. שלמה בר' יצחק.¹³

וראיתי רבי שלא קרא הלל דראש חדש עם הציבור, וקראו בפני עצמו מיושב בשעת קריית ספר תורה.

רש"י קרא הלל בראש חודש ביחיד, בישיבה, ולא בירך ברכת המצוות "אשר קדשנו במצוותיו וציונו" מפני שאין מברכים ברכת המצוות על מנהג. המקור הוא האמור בסוגייתנו בנוגע לחביטת ערבה. אך רש"י בירך ברכה אחרת: "ברוך אתה ה' אלקינו מלך העולם המהולל בפי עמו משובח ומפואר בשירי דוד עבדך, ברוך אתה ה' מהולל בתשבחות". ברכה זו היא ברכת השבח.

התוספות (מד ע"ב ד"ה כאן) ציינו את דעת הסוכרים שאין מברכים על קריאת הלל:

ויש מדקדקין מתוך כך [=שלא מברכים על חביטת ערבה] דלא מברכינן אהלל דראש חודש, שאינו אלא מנהג בעלמא, כדמוכח פ' בתרא דתענית (דף כח: ושם) "רב איקלע לכבל. חזי דקרו הלל בראש חודש, סבר לאפסוקינהו. שמע דקא מדלגי ואזלי, אמר: שמע מינה מנהג אבותיהם בדיהם."¹⁴

12 מחזור ויטרי הוא ספר שערך רבנו שמחה בן שמואל מוויטרי, תלמיד של רש"י. זהו ספר הלכה ומחזור תפילות.

13 הר"ן (שבת יא ע"ב בדפי הרי"ף) כתב גם כן בשם רש"י: "בראש חדש קורין ממנהגא ואין מברכין שאין מברכין על המנהג וכן כתבו בשם רש"י ז"ל דכיון דבמנהגא בלחוד תליא מילתא אין מברכין עליו כדאמרינן [סוכה דף מד ב] בערבה חביט ולא בריך אלמא קסבר מנהג נביאים הוא".

14 בתוספות (ברכות יד ע"א ד"ה ימים) מופיעה דעה זו בשם מחזור ויטרי (סי' רכז). האמור במחזור ויטרי הוא דעת רש"י.

גם בתוס' (תענית שם ד"ה אמר) כתבו: "יש מפרשים דאמנהג לא מברכינן, מהכא"¹⁵. כאמור לא נזכר בגמרא האם בני בבל בירכו על קריאת הלל בראש חודש. "יש מדרקין" ו"יש מפרשים" שצינו התוספות, והכוונה כנראה לעמדת רש"י, הבינו שבני בבל לא בירכו על ההלל. יוצא אם כן, שלפי רש"י יש לקרוא הלל ברגלים וכן בחנוכה כי כך תיקנו הנביאים, ואין חובה לקרוא הלל בראש חודש מאחר שזה מנהג, וגם אין מברכים עליו.

2. ר"ת: מברכים על הלל בראש חודש כמו שמברך הקורא בתורה

ר"ת סבר שיש לברך על אמירת הלל בראש חודש (מד ע"ב תוד"ה כאן):¹⁶

ור"ת אומר דאין ראה מערבה להלל. דערבה אינה אלא טלטול, וכיון דלאו תקנתא היא אלא מנהגא, לא חשיבא למיקבע לה ברכה. אבל קריאת ההלל לא גרע מקורא בתורה.

לפי ר"ת, חביטת ערבה היא טלטול - נענוע בלבד, ולא תיקנו תקנה לעשות כן, אלא הדבר התפשט כמנהג ולכן אין לברך. אבל על הלל בראש חודש יש לברך, כפי שמברכים לפני שקוראים בתורה.¹⁷

כאמור לעיל, תוספות הסבירו כך גם את דברי רש"י בנוגע לערבה שהעם מיוזמתו הנהיגו לחבוט בערבה, בעקבות מנהגם של הנביאים, אף שברש"י שלפנינו כתוב שהנביאים הנהיגו את העם. כך הסביר הריטב"א (מד ע"א):

15 כאמור בסוגייתנו, ר' יהושע בן לוי הוא זה שסבר שחביטת ערבה היא מנהג חכמים. בגמרא (מו ע"א) נאמר בנוגע לברכה על ארבעת המינים: "ורבי יהושע בן לוי אמר: יום ראשון מצות לולב, מכאן ואילך מצות זקנים". נוטלים ארבעה מינים בשאר ימי החג, בעקבות תקנת רבן יוחנן בן זכאי. רש"י (ד"ה מכאן ואילך) כתב שלפי הסוברים כך, בשאר ימי החג "לא בעיא ברכה". אם על תקנה של חכמים אין לברך, על מנהג חכמים על אחת כמה וכמה. בירושלמי (ג, ד) משמע שלפי ר' יהושע בן לוי והסוברים כמותו נוסח הברכה הוא "על מצוות זקנים". כך גם בנוגע לכל מצווה מדרבנן, כמו הדלקת נר חנוכה. בהרחבה בשיעור ל: ברכה על נטילת לולב, על מצוות זקנים.

16 דברים דומים בשמו של ר"ת כתוב בתוספות (ברכות יד ע"א ד"ה ימים; ערכין י ע"א ד"ה י"ח ימים; תענית כח ע"ב ד"ה אמר). ראה גם: מחזור ויטרי, סי' רכז; ר"ת, ספר הישר (חלק החידושים), סי' תקלו. ראשונים נוספים בסוגייתנו ובסוגיות המקבילות עסקו גם הם בדברי ר"ת.

17 הרב משה סופר (שו"ת חתם סופר, יו"ד, סי' קצא) כתב שלפי ר"ת מברכים על פעולה דמינכר מצוותו ואיכא מעשה רבה ואילו ערבה "לא מינכר מצוותו כולי האי". לכאורה, אם היו קובעים שפעולת המצווה היא חביטה ממש, בוודאי היו מברכים עליה. כך הרי סבר ר' יוחנן שערבה היא "יסוד נביאים" ומברכים. לא ברור מה הקריטריון הקובע האם מינכרא או לא מינכרא מצוותו.

וחד אמר מנהג נביאים, פי' שלא יסדו ולא תקנו בזה כלום אלא שנהגו כן, ונהגו העם כמותם מאליהן. והיינו דאמרינן לקמן "חביט ולא בריך, קסבר מנהג נביאים". פי' וכיון שאין למנהג עיקר ותקנת חכמים לנהוג, אין ממברכין עליו.

לפי ר"ת, מי שקורא הלל בראש חודש יש לראותו כמי שקורא בתורה, ועל כן עליו לברך. ר"ת המשיך וכתב "ודכוותיה אשכחן דמברכין אשני ימים טובים של גלויות ואינו אלא מנהג בעלמא" (ביצה ד ע"ב). לא ממברכים "וציוונו" על היום טוב עצמו, אך מקדשים את היום ומתפללים ומברכים בו כאילו הוא יום טוב, ומברכים על שופר ביום השני של ראש השנה כי זו תקנה. הרא"ש (ברכות ב, ה) כתב עוד שמברכים "וציוונו" גם "על אכילת מצה" ביום טוב שני, וניתן להוסיף שמסיבה זו גם ממברכים ביום טוב שני גם "על אכילת מרור".

עוד דקדק רבנו תם, מהמסופר בגמרא (ברכות יד ע"א) שרבינא אמר הלל ביום שאין חובה לומר בו הלל ולא הפסיקו אותו "ואם אין ממברכין עליו [=על ההלל] מה הפסקה שייך בו". עוד למד ר"ת מהמסופר (תענית כח ע"ב) על רב שהוא רצה להפסיק את בניי בכל בעת שאמרו הלל בראש חודש "דמשמע דמברכי, דאי לא ממברכי היה לו לידע שהוא מנהג אבותיהם, וסתמא לא באמצע הלל איקלע מדקאמר רב איקלע לבבל ולא קאמר איקלע לבי כנישתא".

הרא"ה (ברכות יד ע"א) כתב כריטב"א בנוגע לערבה, והוסיף גם את הסברו בנוגע לברכה על הלל בראש חודש:

ורב לא היה מנהג במקומו לקרות, וכשראה אותם קורין היה סבור שבתורת חיוב הם קורין, ואלו כן בודאי היו גומרינן אותו, שראש חדש יום הוא חלוק לעצמו, ואינו נגרר אחר יום אחר, כשאר ימי פסח שנגדרים אחר הראשון. וכיון שראה אותם שמדלגין בו, הכיר שלא היו קורין אותו בתורת חיוב אלא בתורת מנהג ונתפייס בכך, ולא הקפיד בכך על הברכה שברכו עליו... ולא דמי למנהג ערבה שאין ממברכין עליה דהתם מתחלה לא היה אלא מנהג נביאים לעצמן, ונהגו העם מעצמן לעשותם כמותם ולא על פיהם, שהם לא הנהיגום בכך כלל, אבל הכא מנהג זקנים במקום שנהגו ובברכה.

סיכום דברי ר"ת: אין ממברכים על חביטת ערבה כי לא תיקנו לברך על פעולה של טלטול, ומדובר על מנהג שהתפשט ע"י העם. גם הלל של ראש חודש הוא מנהג אך יש לברך כשם שהקורא בתורה מברך.¹⁸

18 הרב יעקב ממרויש (שו"ת מן השמים סי' מ) כתב: "ועוד נסתפקנו על הברכה שממברכין בהלל

הרב יצחק זאב סולובייצ'יק (חידושי הגרי"ז, הל' ברכות יא, טז) באר את שיטת ר"ת כך:

דר"ת סבירא ליה דהא דאין מברכין על המנהג, לאו משום אי אפשר לומר "וציוונו", אלא דעיקר הדין בזה הוא בעצם החפצא, דמנהגא לא חשיב למיקבע עלה ברכה, ולהכי סבירא ליה דכל זה הוא רק במנהג דערבה, דבלאו חיובא דמנהגא אינה אלא טלטול בעלמא... אבל בהלל אין הברכה דוקא על חובת קריאתו, רק עצם ההלל תיקנו בו ברכה כמו שתיקנו לקורא בתורה. וזה לשון הגהות מיימוניות (הל' חנוכה ג, ז): "וכן רבינו שמחה כתב שיש לברך דלא יהא אלא כעוסק בתורה. ואפילו במגילת רות, וקניות, ושיר השירים, יש במס' סופרים [פרק יד, א] שמברכין 'בא"י אמ"ה אקב"ו על מקרא מגילה', ואף על גב שאין נזכרות בשום מקום בתלמוד¹⁹, וכל שכן הלל שגם לחכמי התלמוד היה מנהג". והיינו דמייתי ראייה מחמש מגילות שאין בהם מדינא חיוב קריאה כלל, ומ"מ מברכין עלייהו, והבעל כרחך דהברכה נתקנה על עצם קריאתו, והכי נמי בהלל דכוותה... ולפי זה מבואר היטב דברי התוס' מה שהביאו על זה מיום טוב שני, דבאמת גם ביום טוב שני היינו טעמא דמברכין עליו משום דבעצמותו לא נשתנה דינו מיום טוב ראשון שטעון ברכה...²⁰

הגרי"ז הסביר שלפי ר"ת אין לברך על חביטת ערבה, כי זה מנהג שהתפשט ע"י העם והתקבל, אך חכמים לא חייבו לנהוג כך, וכיוון שלא חייבו אין לברך על כך. אמנם גם הלל בראש חודש הוא מנהג שיזמו בני כבל ואין זו מצווה שחכמים קבעו, אך בכל

דר"ח ובחולו של מועד כי יש חכמים שאומרים שאין לברך עליו אפילו בצבור ואפילו לקרות כמו שאין מברכין על הערבה אף על פי שהוא מנהג כהלל דר"ח, ועל זה שאלתי אם טוב המנהג שאנו נוהגים אם טוב למנוע. והשיבו: הודעתך כי ברכותיהן של ישראל כקטורת הם לפני. ושנינו אחד המרבה ואחד הממעט ובלבד שיכוון לבו לשמים. כלומר אחד המרבה בברכות ואחד הממעט כולם הם רצויים לפני ובלבד שלא יעשו לשם מחלוקת אלא שיכוונו לבם לשמים".

19 הגהות מיימוניות כתב על ברכה בעת מקרא המגילות גם בהל' תעניות ה, ג, ושם במנהגי תשעה באב. אמנם מרן הרב יוסף קארו (בית יוסף או"ח, סי' תקנט) ציין לדברי ההגהות מיימוניות הללו, וכתב: "והעולם לא נהגו לברך כלל על שום מגילה חוץ ממגילת אסתר". וכדברי הבית יוסף כתב גם הרב דוד בן זמרא, שו"ת הרדב"ז, חלק ו, סי' ב אלפים צא; הרב משה איסרליש, שו"ת הרמ"א, סי' לה, וברמ"א, שולחן ערוך, או"ח, סי' תצ, ט; אמנם הגר"א שולחן ערוך שם כתב שיש לברך, ובמעשה רב, סי' קעה כתב שיש לברך "על מקרא מגילה" ושהחיינו". ראה גם: הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה, או"ח, ד, סי' צט אות ב.

20 דברים דומים ובקצרה מופיעים גם בחדושי הגרי"ז, ערכין י ע"ב.

זאת יש לברך, כי יש להשוות את הקורא הלל בראש חודש למי שקורא בתורה שמברך. הגרי"ז ציין לדברי הגהות מיימוניות שכתב שיש המברכים "על מקרא מגילה" כשקוראים רות, איכה ושיר השירים. אין חובה לקרוא בתורה, ואין חובה לקרוא את המגילות הללו, אך אם קוראים מברכים, וכך גם בנוגע לברכה על קריאת הלל בראש חודש, ויש להוסיף שכך גם בנוגע לברכה על ההלל בששת הימים האחרונים של פסח.

הרב יוסף דב סולובייצ'יק, אחיינו של הגרי"ז (רשימות שיעורים - ברכות יד ע"א) הסביר גם הוא מדוע אין מברכים על חביטת ערבה, ומדוע יש לברך על הלל בראש חודש:

ובביאור דבריהם נ"ל שסובר ר"ת שמברכים על המנהג של הלל בר"ח דאע"פ שאין חובת גברא בקריאתו, מ"מ כשקוראים ההלל יש קיום מצוה דאורייתא של קריאת כתבי הקודש בדומה לקריאת התורה. לעומת זה בערבה אין חלות קיום מצוה מדאורייתא, ולא היא אלא מנהג בעלמא ועל חלות שם מנהג גרידא אין ברכה.

כשקוראים הלל בראש חודש מקיימים מצווה מהתורה - קריאה בתורה. אך בחביטת ערבה אין שום פעולה של מצווה כי מדובר במנהג בלבד, ולכן אין מברכים על כך. הרב יוסף אנגל (גליוני הש"ס, ברכות יד ע"א) כתב שלפי ר"ת היה ראוי לברך בעת אמירת ההלל בראש חודש "לעסוק בתורה", לא 'לקרוא את ההלל', שהרי אין חיוב מצד מצוות תלמוד תורה לקרוא דווקא את המזמורים הללו. תשובתו:

מ"מ י"ל דכיון דעניינו של האדם אז לקרוא מזמורים אלו, לכן זהו לימודו הראוי לו, והוי ליה חיוב העסק בתורה גם כן לקרוא מזמורים אלו. וכמו ששמעתי כזה בשם גאון אחד קדוש ז"ל אהך דפ"ק דנדרים (ח ע"א) 'האומר אשכים ואשנה פרק זה... נדר גדול נדר לאלוקי ישראל'. ופריך 'הלא מושבע ועומד מהר סיני הוא'. דקשה, הא אין מושבע ללמוד פרק זה דייקא? ואמר ז"ל דכיון דעניינו של האדם וחפצו ללמוד פרק זה לכן זהו לימודו הראוי לו והוי גוף חיוב תלמוד תורה על פרק זה.²¹

21 נראה שכוונת הרב אנגל לדברי הרמ"מ מקוצק (שיח שרפי קדש, א, אות שלט) בשמו מובא הסבר זה. דברים דומים על הגמרא בנדרים, כתב הראי"ה קוק (שו"ת אורח משפט, חו"מ, סי' כא, עמ' רל). הרב צבי יהודה קוק (מצוות ראייה, עמ' ריא) חזר על דברי הראי"ה קוק הללו, ובסוף דבריו כתב: "ואחר כך מצאתי קושיא זו ותירוץ זה ממש בספר גליוני הש"ס של הגאון ר' יוסף אנגל זצ"ל במסכת ברכות יד בשם גאון אחד קדוש ז"ל". כאמור נראה שהכוונה לדברי הרמ"מ מקוצק.

לפיו, מאחר שקוראי ההלל רוצים לקרוא דווקא את הפרקים הללו שבתהילים, זו היא מצוותם. ועל כן הברכה גם היא מתמקדת בקריאת ההלל, וכך גם כשקוראים את המגילות שבכתבי הקדש.

3. רמב"ם: לא מברכים על מנהג נביאים ולא על מנהג חכמים

הרמב"ם (הל' לולב ז, כב) כתב בנוגע לחביטת ערבה:

וחובט בה על הקרקע או על הכלי פעמים או שלש בלא ברכה, שדבר זה מנהג נביאים הוא.

בנוגע לברכה על אמירת הלל בראש חודש ובששת הימים האחרונים של פסח כתב הרמב"ם (הל' חנוכה ג, ז):

בראשי חדשים קריאת ההלל מנהג ואינה מצוה... ואין מברכין עליו שאין מברכין על המנהג... וכך בשאר ימי הפסח קוראין בדילוג כראשי חודשים.

הרמב"ם (הל' ברכות יא, טז) כתב בנוגע לברכה על כל המנהגים:

כל דבר שהוא מנהג, אף על פי שמנהג נביאים הוא כגון נטילת ערבה בשביעי של חג, ואין צריך לומר מנהג חכמים כגון קריאת הלל בראשי חדשים ובחולו של מועד של פסח, אין מברכין עליו.

לפי הרמב"ם לא מברכים על מנהג בין אם הוא מנהג נביאים כמו ערבה, ובין אם הוא מנהג חכמים כמו הלל בראש חודש ובששת הימים האחרונים של פסח.²²

הרב יצחק זאב סולובייצ'יק (חידושי הגרי"ז, הל' ברכות שם) סבר שהרמב"ם כתב גם כן שיום טוב שני הוא מנהג (רמב"ם הל' יום טוב א, כא; ו, יד; הל' תלמוד תורה ו, יד) ולפי הרמב"ם גם כן מברכים על מצה ומרור ביום טוב שני. כמו כן הרמב"ם (הל' ממרים א, ב) כתב שמי שאינו מקיים מנהג שקבעו חכמים, עובר על לא תסור, וזאת בשונה מרש"י בסוגייתנו. אמנם יש להעיר שרש"י התכוון למנהג שנהגו אך לא קבעו אותו כמנהג מחייב, ומי שלא מקיים אותו אינו עובר בלא תסור, בעוד שהרמב"ם התכוון למנהג שקבעו אותו כדבר מחייב. עוד המשיך הגרי"ז:

22 לדברי הר"ן (שבת יא ע"ב בדפי הרי"ף) "הרמב"ן ז"ל כתב בספר הלקוטות דששה ימים של פסח ור"ח לאו חד דינא אית להו. משום דששה ימים של פסח כיון דאיקרו מועד מחייבין למקרי הלילא בדלוג...ומברכין".

והנראה פשוט דלדעת הרמב"ם הא דאין מברכין על המנהג, לאו משום טעמא דאי אפשר לומר בהן "וציוונו" ... אלא הא דאין מברכין על המנהג הוא זה דין בעצם החפצא שלהם, דלאו תורת מצוה בהו לברך עליהן, דרק על מצוות מברכין ולא על מנהגות, ודבר זה מפורש להדיא בלשון הרמב"ם (הל' חנוכה ג, ז): "אבל בראשי חדשים קריאת ההלל מנהג ואינה מצוה". הרי דהא דאין מברכין על המנהג הוא משום דבעצם דינו אין בו שום מצוה, וברכות לא נתקנו רק על מצות בלבד, וזה שם אחר לו בעצם החפצא, שם מנהג ולא שם מצוה, דכך היתה עיקר התקנה מעיקרא, שינהגו בזה בתורת מנהג ולא בתורת תקנה ומצוה מחודשת מדברי סופרים, ולכן אין מברכין עליו.

ולפי זה הרי מבואר היטב מה דמברכין ביום טוב שני על מצוות הנהוגות בהן כמו אכילת מצה ותקיעת שופר וקריאת הלל, דנהי דכל עצמו של יום טוב שני בעיקר תקנתו דין מנהג עליו דלא עשאוהו ליום טוב מחודש מדברי סופרים רק שינהגו במנהג אבותיהם שבידיהם, אבל הרי זה מכל מקום דהמצוות הנהוגות בו כמו אכילת מצה וכדומה, על כל פנים תורת מצוה בהן בעצם החפצא, דלא אישתני שם אכילת מצה בליל שני מאכילת מצה בליל יום ראשון, ... דבעינן לענין ברכה שבעצם החפצא יהא עליו שם מצוה, ולא שם מנהג, והכא אכילת המצה ותקיעת השופר וקריאת ההלל גם ביום השני שם מצוה עלייהו.

לדברי הגרי"ז מברכים על דבר שמוגדר כמצווה, ולכן אין מברכים על ערבה ואין מברכים על הלל בראש חודש. בנוגע ליום טוב שני, אף שהוא מנהג, יש לברך על המצוות שמקיימים ביום זה כי מקיימים אותם באותו האופן שקיימו אותם ביום הראשון.

להלן מספר הערות בעקבות דברי הגרי"ז. ע"פ הגרי"ז, "מנהג נביאים" או "מנהג חכמים" משמען ש"עיקר התקנה מעיקרא, שינהגו בזה בתורת מנהג ולא בתורת תקנה ומצוה מחודשת מדברי סופרים", אך אין הכרח להסביר כך:

[א] חביטת ערבה - מוסכם על הכול שזה "מנהג נביאים", ועל כן אין מברכים על חביטת ערבה. לדברי ר"ת, הנביאים נהגו לחבוט ולכן זה נקרא "מנהג נביאים", והעם מיוזמתם אימצו את המנהג הזה. כך הדגישו הריטב"א והרא"ה: "ונהגו העם כמותם מאליהן". הנביאים לא אמרו לעם לנהוג כך בתורת מנהג ולא בתורת תקנה ומצווה מחודשת מדברי סופרים. ר"ת הסביר שכך גם כוונת רש"י: "דמנהג בעלמא שהנהיגו העם" אם כי כאמור לעיל ברש"י כתוב ש"הנהיגו את העם ולא תקנו להם". גם את הרמב"ם (הל' ברכות יא, טז) אפשר להסביר כך: "כל דבר שהוא מנהג, אף על פי

שמנהג נביאים הוא כגון נטילת ערבה בשביעי של חג... אין מברכין עליו". הרמב"ם לא כתב שהנביאים הנהיגו את העם אך לא תיקנו זאת. ייתכן שגם הרמב"ם פירש שאכן הנביאים נהגו לחבוט ועל כן הוא נקרא "מנהג נביאים", אלא שהעם למד ממעשיהם של הנביאים ואימצו גם כן מנהג זה והדבר פשוט בישראל.

[ב] ברכה על הלל בראש חודש - לפי ר"ת, יש לברך אף שקריאת הלל בראש חודש היא אמנם מנהג, כי תוכן הברכה הוא על קריאת פרקי הלל מכתבי הקודש וכשם שמברכים על קריאה בתורה או על מקרא מגילה. לא כתוב בגמרא (תענית שם) שתלמידי חכמים הם אלו שהנהיגו לברך על ההלל בראש חודש. נאמר שם שרוב בא לבבל וראה מנהג זה כעובדה קיימת, והוא כנראה לא הכיר מנהג זה בארץ ישראל. הוא חשב להפסיק - למנוע מהם לומר את ההלל. אם תלמידי חכמים הם שהנהיגו זאת, ייתכן שהם לא היו מסכימים איתו והיו מסבירים מדוע בכל זאת לדעתם יש לומר הלל בראש חודש. מאחר שהם לא אמרו הלל שלם אלא דילגו, רב הבין שזה מנהג של בני בבל, ואין מדובר על תוספת ימים למקרא הלל על מה שקבעו חכמים, ולכן הניח להם. נראה שמנהג זה היה יוזמה של בני בבל והתפשט, אך אין הוא מנהג של חכמים שקבעו כדברי הגרי"ז "שינהגו בזה בתורת מנהג ולא בתורת תקנה ומצוה מחודשת מדברי סופרים".

הרמב"ם (הל' ברכות יא, טז) כתב על אמירת הלל בראש חודש: "כל דבר שהוא מנהג, אף על פי שמנהג נביאים הוא כגון נטילת ערבה בשביעי של חג, ואין צריך לומר מנהג חכמים כגון קריאת הלל בראשי חדשים ובחולו של מועד של פסח, אין מברכין עליו". הרמב"ם הגדיר את קריאת הלל בראש חודש כ"מנהג חכמים", אם כי כאמור בגמרא (תענית שם) לא נאמר שרוב ראה תלמידי חכמים בבבל שנהגו זאת. ייתכן שגם כאן היו חכמים שנהגו לומר הלל בראש חודש, והעם אימץ את המנהג. רב ראה לראשונה מנהג זה שבני בבל עושים אותו ועל כן חשב בתחילה שיהיה לו כוח וסמכות להפסיק את מנהגם. את דברי הרמב"ם (הל' חנוכה ג, ז): "בראשי חדשים קריאת ההלל מנהג ואינה מצוה", יש לפרש שהיו תלמידי חכמים שנהגו כך, אך הם כלל לא ציוו על העם לעשות כן לא בתורת מנהג ולא בתורת תקנה. העם אימצו את המנהג מיזומתם, ולכן לפי הרמב"ם בוודאי שאין לברך על מנהג זה, שאין לגביו שום ציווי.

[ג] יום טוב שני של גלויות - לפי הרמב"ם ולפי ר"ת: קביעת יום טוב שני היא מנהג, אך מברכים על המצוות שמקיימים ביום טוב שני - מצה ומרור, כמו שמברכים עליהם ביום הראשון של החג. כך גם בנוגע לברכת השופר ביום טוב שני של ראש השנה.

נראה להסביר שכל המצוות הללו הן מצוות ידועות שמקיימים אותן בזמנים קבועים וידועים. אוכלים מצה ומרור ביום הראשון של פסח, תוקעים בשופר ביום הראשון של ראש השנה, ואומרים הלל בשמונה עשרה ימים בשנה. המצוות הללו שמקיימים ביום השני של יום טוב או של ראש השנה, הן אותן מצוות שמקיימים ביום הראשון. הנהגת יום שני בראש השנה ויום שני ביום טוב, מחייבת ככול.

לפי ר"ת, גם אמירת הלל איננה מצווה חדשה, שהרי יש מצבים שקוראים פסוקים מהתורה ומברכים לפי שקוראים: כשלומדים תורה, כשקוראים חמש מגילות, כשאומרים הלל באותם י"ח ימים שקבעו לגמור את ההלל, אך אין חובטים ערכה בשום יום אחר בחג סוכות ובוודאי לא במשך השנה. הנביאים נהגו לחבוט ערכה מחוץ למקדש או לאחר החורבן, אך זו פעולה חדשה שלא עושים כמוה בשום זמן שהוא.²³ לפי הרמב"ם, אין זה משנה שמברכים על קריאת פסוקים מכתבי הקודש במצבים שונים. קריאה בתורה היא עניין אישי, ונראה שהרמב"ם לא הכיר כלל את המנהג לברך לפני קריאת מגילות, למעט הברכה לפני קריאת מגילת אסתר (הל' מגילה א, ג).²⁴

4. ראב"ד: מברכים על הלל בימים מקודשים שמקריבים בהם קרבן מוסף

הראב"ד השיג על הרמב"ם (הל' ברכות יא, טז) וכתב:

נראה לי שלא אמרו אלא על חולו של פסח בלבד. אבל על של ראש חודש

23 סברה דומה כתב תוספות רי"ד (מד ע"ב): "נ"ל לומר כל דבר שהוא נוהג חובה ונהגו להוסיף עליו מברכין על אותו המנהג... וכגון ההלל שנהג חובה בגולה כ"א ימים והוסיפו לנהוג גם בר"ח מברכין על אותו המנהג". אמנם בהמשך דבריו מסקנתו היא שאין לברך על אמירת הלל בראש חודש.

24 על ברכת נר חנוכה "להדליק נר של חנוכה" שאלה הגמרא (שבת כג ע"א; סוכה מו ע"א): "והיכן ציוונו?". ולמדה מפסוקים על החובה להדליק ואף לברך. בנוגע לברכה על מגילת אסתר נאמר בגמרא (מגילה כא ע"ב): "מקום שנהגו לברך יברך. אמר אביי: לא שנו אלא לאחריה, אבל לפנייה - מצוה לברך. דאמר רב יהודה אמר שמואל: כל המצות כולן מברך עליהן עובר לעשייתן. ... לפנייה מאי מברך? רב ששת מקטרייא איקלע לקמיה דרב אשי, ובריך מנ"ח. [על מקרא מגילה, "שעשה נסים לאבותינו", ו"שהחיינו"]. מקרא מגילה זו תקנת חכמים, ולפי אביי מצווה לברך לפני הקריאה. תוכן הברכות והנוסח שלהן נזכר בסוג של רמו ע"י אמורא לא מוכר: רב ששת מקטרייא. אין הוא האמורא המפורסם רב ששת שנזכר במקומות רבים בש"ס, שחי בדור השני והשלישי של אמוראי בבל, חברים של רב נחמן ורב חסדא, שמקום מושבו היה בשילחי שעל החידקל (אגרת רש"ג) ולפעמים הוא נמצא בנהרדעא או במחוזא (נדרים עח ע"א). כאן מדובר ברב ששת שמקומו היה בקטרייא, והוא היה בזמנו של רב אשי עורך התלמוד בבלי שחי בדור השישי של אמוראי בבל. מכל מקום בנוגע למקרא מגילה לא שאלה הגמרא "והיכן ציוונו", וכאמור נראה שהברכות על מקרא מגילה התחדשו בתקופה מאוחרת מאוד.

בברכה תקנוהו, כדי לפרסמו שהוא ראש חודש. ואנו מנהגנו לברך בכולן. ואין לנו ללמוד מערבה לפי שאין בה לא שבח ולא הודאה בנטילתה ומה צורך בברכה. אבל קריאת ההלל בימים המקודשים וקרבן מוסף בהם, אם תקנו בהן ההלל משום היכר לקדושתן, יפה עשו וצריך ברכה.

במקום נוסף (רמב"ם הל' חנוכה ג, ז) השיג הראב"ד על דברי הרמב"ם שכתב שלא מברכים על הלל בראש חודש: "א"א זה אינו כלום, וכבר כתבנו עליו במקום אחר (ברכות פי"א הט"ז)".

מדברי הראב"ד יש ללמוד כמה פרטים:

- א. יש לברך על אמירת הלל בראש חודש כי "בברכה תקנוהו".
 - ב. המטרה באמירת הלל בראש חודש היא לפרסם שהיום ראש חודש.
 - ג. המנהג הוא לברך בכולם - גם בהלל בראש חודש וגם בהלל בששת הימים האחרונים של פסח, ימים מקודשים שמקריבים בהם קרבן מוסף.
 - ד. לא מברכים על ערבה "לפי שאין בה לא שבח ולא הודאה בנטילתה".
- להלן התייחסות לכל פרט:

א. "בברכה תקנוהו" - ע"פ האמור בגמרא (תענית כח ע"ב) האמורא רב הסיק מהנהגת בני בבל ש"מנהג אבותיהם בידיהם". ייתכן שהראב"ד סבר שבתחילה היה זה מנהג אבל אחר כך כשהדבר פשט, תיקנו לומר הלל בראש חודש כחובה.

ב. המטרה במנהג שהפך לתקנה במשך הזמן, היא "כדי לפרסם שהיום ראש חודש", או בביטוי אחר: "היכר לקדושתן".²⁵ הרב יוסף דב סולובייצ'יק (רשימות שיעורים - סוכה מד ע"ב; ברכות יד ע"א) כתב על דברי הראב"ד הללו, שבעבר שקידשו ע"י בית דין היה חובה לפרסם מתי בית דין קידשו את החודש:

ויתכן דיסוד הדבר הוא דמכיון דבית דין מקדשין עבור כלל ישראל, דהא מברכים "מקדש ישראל והזמנים" - ישראל הם המקדשים של הזמנים (ברכות מט ע"א), קיימת חובה לפרסם בין בני ישראל הקביעות דראש חודש. בהתאם לכך נשתלשל המנהג בישראל לברך את החודש בשבת לפני ראש חודש, דזהו חיוב מיוחד לפרסם ולהודיע שהוא ראש חדש. לפיכך סבור

25 בשיטה מקובצת (ברכות יד ע"א) כתב שבני בבל הנהיגו לומר הלל בראש חודש "זכר לקידוש החודש". הרב אשתורי הפרחי (ספר כפתור ופרח פרק יד) כתב: "משמע מיהא דבני ארץ ישראל לא היו קורין הלל בראש חודש, מפני שהיו מקדשין על פי הראיה ודי להם בזה, אבל בני בבל קורין, לפי שלא היו להם הכר אחר". הסבר נוסף שם שבארץ ישראל קראו הלל בראש חודש בדילוג, ורב רצה להפסיקם כי חשב בתחילה שהם לא מדלגים.

הראב"ד דדוקא בחצי הלל דראש חודש מברכים, כי יש באמירתו קיום מצוה מיוחד לפרסם את הקביעות דראש חודש, והוא דין מסוים במצוה דאורייתא של קדוש החודש וקביעות המועדים. קיום זה אינו שייך לחצי הלל בחול המועד ולכן אין לברך עליו.

נראה להוסיף, שייטכן שהראב"ד הבין שאמירת ההלל בראש חודש התחדשה בבבל לאחר החורבן, כדי לפרסם שהיום ראש חודש, כמו שבזמן המקדש היו שרים שיר של יום בראש חודש והוא אף היה דוחה שיר של יום של שבת. משמעות הברכה "אקבו" לקרוא את ההלל" לא מפני שיש להשוות זאת למי שקורא בתורה או שהוא קורא במגילות, אלא כדי לפרסם שהיום ראש חודש. הרב יוסף דב סולובייצ'יק (רשימות שיעורים - ברכות יד ע"א) כתב על דברי הראב"ד הללו:

ומשמע מדבריו דהקיום הוא של שבח והודאה ולא קריאה בתורה. ונמצא שקיימת מחלוקת ביסוד דין חצי הלל אי הוי מצות קריאת כתובים כקריאת התורה וכדעת הר"ת, או מעשה שבח והודאה וכדעת הראב"ד. וכתב הר"ן (כב ע"א בדפי הרי"ף) "שהנהיגו לומר הלל משום שבחו של מקום", כסברת הראב"ד.

הראב"ד הזכיר את השבח וההודאה בהקשר של חביטת ערבה. ייתכן שמזה הסיק הרי"ד סולובייצ'יק שהברכה על הלל בראש חודש גם היא ברכת שבח והודאה. כאמור לעיל, רש"י בירך ברכת שבח על ההלל בראש חודש. הראב"ד כתב שהמטרה של אמירת ההלל היא "כדי לפרסם שהיום ראש חודש" או בכיטוי אחר: "היכר לקדושתן". אין הכרח להסביר שהברכה היא ברכת שבח, ייתכן שהיא ברכת המצוות, ואדרבה דברי הראב"ד ור"ת יכולים להתאים זה לזה. ר"ת ציין את ההשוואה לברכתו של הקורא בתורה, והגהות מיימוניות (הל' חנוכה ג, ז) השווה לברכה על מגילות - רות, איכה ושיר השירים. ייתכן שהראב"ד דימה זאת לברכה על מקרא מגילת אסתר שמטרתה לפרסם את הנס (מגילה ג ע"ב; יח ע"א), וכן מדליקים נרות חנוכה כדי לפרסם הנס (שבת כג ע"ב), ובראש חודש קוראים על מנת לפרסם שהיום ראש חודש. ג. המנהג הוא לברך על קריאת הלל בראש חודש וגם על קריאת הלל בששת הימים האחרונים של פסח: "קריאת ההלל בימים המקודשים וקרובן מוסף בהם, אם תקנו בהן ההלל משום היכר לקדושתן, יפה עשו וצריך ברכה". בתחילת דבריו כתב הראב"ד בנוגע להלל בראש חודש "בברכה תקנוהו" אחר כך כשהוא התייחס לכל הימים המקודשים שיש בהם קרבן מוסף ראש חודש וששת הימים האחרונים של פסח, הוא כתב: "אם תקנו בהן ההלל משום היכר לקדושתן, יפה עשו וצריך ברכה".

"אם תקנו" כוונתו: מאחר שתקנו. בנוגע לראש חודש כתב הראב"ד שתיקנו לומר הלל "כדי לפרסמו שהוא ראש חודש" ובנוגע לכל הימים שמקריבים בהם קרבן מוסף - ראש חודש וששת הימים האחרונים של פסח הוא כתב באופן כללי שהמטרה של אמירת ההלל הוא "משום היכר לקדושתן". מברכים על ההלל כאמור לעיל כשם שמברכים למשל על מקרא מגילה.

ד. לא מברכים על ערבה "לפי שאין בה לא שבח ולא הודאה בנטילתה". מדברי הראב"ד משמע שלפי הסוברים שחביטת ערבה "תקנת נביאים" היו מברכים ברכה שהיא שבח או הודאה. אמנם לא ידוע לנו נוסח הברכה שאמרו. מכל מקום, מדברי ר"ת יש ללמוד שאם הייתה ברכה על ערבה הייתה ברכה זו ברכת המצוות, אלא שאין מברכים על טלטול - נענוע, ולכן לא תיקנו ברכה.

סיכום

נטילת ערבה ביום השביעי בזמן המקדש היא הלכה למשה מסיני. בגבולין בזמן הבית או לאחר החורבן ע"פ ר' יוחנן הנטילה היא מ"יסוד נביאים". ע"פ הירושלמי הנביאים ייסדו זאת עוד בהיותם בבבל ואחר כך התפשט המנהג והגיע גם לארץ ישראל. ר' יהושע בן לוי אמר שזה "מנהג נביאים".

לפי רש"י ההבדל בין "יסוד נביאים" לבין "מנהג נביאים" הוא שעל נטילה מ"יסוד נביאים" יש לברך, ואם היא "מנהג נביאים" אין לברך עליה. אמוראים שחיו לאחר החורבן לא בירכו כי הם סברו שזה מנהג נביאים.

ראשונים עסקו בשאלה מה הסיבה שלא מברכים על נטילת ערבה, והאם על כל מנהג אין מברכים או שיש מנהגים שבכל זאת מברכים עליהם, ואם כן מה הסיבה? השאלה המרכזית בה דנו הראשונים היא האם מברכים על אמירת הלל בראש חודש. יש י"ח ימים בהם חכמים קבעו שיש לומר הלל שלם, וראש חודש לא נכלל בהם. בגמרא מסופר שהאמורא רב ראה שבני בבל אומרים הלל בראש חודש, ורצה למנוע זאת מהם, אך מאחר שהם קראו את ההלל בדילוג, הוא הבין ש"מנהג אבותיהם בידיהם". לא כתוב בגמרא שם האם הם בירכו או לא והדבר נתון לפרשנות.

הראשונים שסברו שאין לברך על אמירת הלל בראש חודש הסבירו שמאחר שמדובר על מנהג, לא ניתן לומר "אשר קדשנו במצוותיו וציוונו", והכלל הוא שרק על מה שמוגדר כמצווה מברכים, לא על מנהג.

ראשונים שסברו שיש לברך על אמירת הלל בראש חודש, הסכימו שמדובר על מנהג שהנהיגו בני בבל, והנימוק הוא שברכה על אמירת הלל איננה שונה מברכה על

לימוד תורה, קריאת מגילות, ועוד. אדם שקורא בכתבי הקודש מברך על כך. ראשונים אחרים טענו שהברכה על ההלל היא ברכת שבח והודאה לה'.
ראשונים גם דנו בשאלה, מדוע מברכים על מצוות שמקיימים ביום טוב שני של גלויות - אכילת מצה ומרור או ביום טוב שני של ראש השנה - תקיעת שופר. יום טוב שני של גלויות וכן היום השני של ראש השנה הוא אכן מנהג שחכמים קבעו, אך מטרתם לשוות ליום אופי כמו היום הראשון שהוא מהתורה, ומאחר שמדובר על מצוות מעשיות, יש לברך עליהן כמו שמברכים עליהן ביום הראשון.